

Популяризація зібрань рідкісних і цінних книг та їх досліджень Інститутом книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського серед колег Американського континенту

Інтерес до України, зокрема до її книжкових скарбів, викликаний, на жаль, насамперед повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти нашої країни, постійно зростає. Запрошень виступити на різних заходах з інформацією про роботу бібліотек України в умовах війни останнім часом надходить багато і, безперечно, потрібно, по можливості, говорити на цю тему у різних аудиторіях і на різних континентах. У I півріччі 2023 р. Інститут книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ) долучився до цієї діяльності, зокрема його директорка Г. І. Ковальчук двічі виступала онлайн на платформі ZOOM із відповідними лекціями: на запрошення членів Бібліографічної асоціації США (5 березня) і для колег із країн Латинської Америки (5 червня) як основний доповідач на Міжнародній науковій конференції в Національній бібліотеці Аргентини імені Марьяно Морено.

Перша лекція – «Зібрання рідкісних книг і колекцій у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ)» (<https://www.youtube.com/watch?v=j0jVC0fMM7w>) – містила як теоретичні, термінологічні питання (зокрема, тлумачення термінів «книжкові пам'ятки» і окреслення сформульованого нами комплексу книжкового пам'яткознавства, розуміння того, що ми вважаємо українськими книжковими пам'ятками – не лише українські за походженням книги, але й всі рідкісні і цінні примірники, які зберігаються в наших державних фондах), так і короткий огляд історії НБУВ, від початку її створення як національної бібліотеки держави з усіма основними функціями й одночасно як бібліотеки Академії наук. Висвітлювалась сьогоднішня структура установи, насамперед, наявність у її складі низки наукових інститутів, зокрема Інституту книгознавства. При розкритті одного із пріоритетних напрямів діяльності Бібліотеки – збирання і бібліографування україніки – наголошувалось не тільки на тисячолітній історії вітчизняної книжності, але й на вагомому внескові НБУВ у створення національної бібліографії України. Підкреслювалося, що як найбільша бібліотека країни, НБУВ, безумовно, бере активну участь у підготовці Державного реєстру книжкових пам'яток України.

Виокремлюючи найголовніші бібліотечні зібрання та історичні колекції НБУВ, розповідаючи про головні шляхи їх надходжень до Бібліотеки, ми прагнули розкрити різні форми досліджень таких колекцій та їх результати. Наприклад, укладання серії путівників-довідників історичних зібрань. Зміст першого з них був присвячений бібліотекам дореволюційних навчальних закладів Києва. Але, крім збережених комплексів історичних зібрань (зокрема у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій), у НБУВ ще з 1920-х років організовувались нові колекції за різними критеріями: способом створення книг – рукописів (нині в Інституті рукопису НБУВ) і стародруків (у відділі стародруків

та рідкісних видань). З урахуванням хронологічного принципу в останньому були сформовані колекції інкунабул (видань XV ст.) та палеотипів (друків першої половини XVI ст.); за видавничою ознакою – колекції славянських європейських друкарів; за шрифтовою ознакою – колекції стародруків кириличного, громадянського, латинського друку. Були організовані також колекції рідкісних видань XIX–XX ст., мініатюрних видань. У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій, крім збережених давніх історичних бібліотек, створені штучні зібрання за мовами видань, насамперед, польською, французькою, німецькою, значно менше англійською. На всі колекції НБУВ існують каталоги – карткові, електронні, що поповнюються, а також чимало вже створено наукових друкованих каталогів. Були охарактеризовані також фонди і колекції відділів зарубіжної україніки, музичних фондів, образотворчих мистецтв, що входять до складу Інституту книгознавства НБУВ, створеного у 2015 р.

За вісім років наукової діяльності Інституту, що ґрунтується, переважно, на розкритті власних фондів, співробітниками підготовлено і надруковано 25 окремих видань, серед яких каталог мідних гравірувальних дошок XVII–XVIII ст., індивідуальні монографії про Український науковий інститут книгознавства 1922–1936 рр., бібліотечні зібрання в складі бібліотеки Києво-Печерської лаври, про друкарню Бердичівського монастиря босих кармелітів; колективні монографії з історії книжкової культури України, з досвіду дослідження історико-культурних фондів Інституту книгознавства за 2000–2020 рр.; наукові каталоги українських плакатів і кіноплакатів, книжкових знаків, віленських видань Євангелія кінця XVI – початку XVII ст., музичної Шевченкіани, нотних видань київського видавця початку XX ст. І. Індришека; перевидання пам'яток давнини. Підготовлені ґрунтовне колективне дослідження з атрибуції та експертизи книжкових пам'яток, монографія про стиль бароко в українських стародруках, перший том каталогу колекції європейських гравірованих портретів XVI–XIX ст., бібліографічний покажчик українознавчих праць американського бібліотекаря і книгознавця Едварда Касинця. Наголошувалось, що, крім підготовки друкованих видань, співробітники постійно працюють над створенням і вдосконаленням електронних ресурсів, і не тільки електронних каталогів, але й інших проєктів, наприклад, поштових листівок із зображенням Києва початку XX ст. чи ілюстрованого довідника історичних колекцій Бібліотеки.

Збережені впродовж століть книжкові пам'ятки та історичні колекції, як і сучасний фонд НБУВ, нині знову опинились під загрозою. Під час Другої світової війни і окупації України німецько-фашистськими військами найцінніші колекції вдалося вивезти до Уфи (Башкирія). Вони повернулись після війни, але деякі пам'ятки було втрачено: їх вивезли до Німеччини, або вони загинули при транспортуванні до Уфи. Здавалося, таке ніколи більше не повториться. Але, на жаль, за час повномасштабної збройної агресії Росії серйозно постраждало чимало бібліотек України, насамперед Херсонська обласна універсальна бібліотека, харківські бібліотеки тощо. 10 жовтня 2022 р. вибухом у центрі Києва на розі вулиць Володимирської і бульвару Шевченка вибито вікна у корпусі нашої Бібліотеки, де зберігаються історико-культурні фонди, і в сусідніх історичних будівлях. Найбільш цінні раритети були переміщені у безпечне сховище ще на початку російського вторгнення, але все не заховаєш, не вивезеш; ми не очікували такого, обстріли столиці на початку війни тривали щодня і відбуваються досі. І війна ще не закінчилась, проте життя триває, і Бібліотека працює.

Увагу американських фахівців привернули електронні ресурси НБУВ, зокрема потужна електронна бібліотека «Ucrainica», цифрова бібліотека історико-культурної спадщини,

Репозитарій НБУВ eVerLib, електронні архіви Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, електронні каталоги та бази даних, електронні виставки, реферативна база «Україніка наукова», повнотекстова база «Періодика України», сайти наукових періодичних видань НБУВ, бібліометрика української науки. У липні 2023 р. прес-служба НБУВ розмістила тези лекції і презентацію на порталі Бібліотеки (<http://www.nbuv.gov.ua/node/6220>).

Друге запрошення, на яке ми зголосились, надійшло від Національної бібліотеки Аргентини. Організатори чергової, вже шостої, міжнародної конференції спеціалістів, котрі спеціалізуються на роботі з рідкісними і цінними книгами (VI Encuentro Nacional de Instituciones con Fondos Antiguos y Raros - YouTube), цього року дуже хотіли, щоб основний доповідач на пленарному засіданні (Conferencia magistral) був саме з України. Заступниця директора Національної бібліотеки Аргентини імені Марьяно Морено Ельза Рапетті наголосила на підтримці ними України у зв'язку з розв'язаною Росією війною, висловила бажання ознайомитися з нашим досвідом дослідження рідкісних і цінних книг та їх колекцій. Тема нашої лекції була завчасно узгоджена з організаторами заходу: «Дослідження рідкісних і цінних книг в Інституті книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (<https://www.bn.gov.ar/bibliotecarios/encuentros-jornadas-seminarios/libros-antiguos-y-raros/vi-encuentro-nacional-de-instituciones-con-fondos-antiguos-y-raros-enifar>).

У вступній частині доповіді йшлося про НБУВ, її історію, зокрема історію формування книжкових колекцій раритетів та витоки історико-книгознавчих досліджень, про 16-мільйонні фонди Бібліотеки, у т. ч. 525 інкунабул, 2500 палеотипів; про наукові друковані каталоги цих та інших колекцій стародруків. Було також розкрито структуру НБУВ, підкреслено приналежність бібліотеки Національній академії наук України, орієнтацію певних категорій співробітників установи на наукову роботу. Відзначалося, що в НБУВ є аспірантура і докторантура, спеціалізована вчена рада для захисту дисертацій, упродовж десятиріч виходять фахові наукові періодичні видання – журнал «Бібліотечний вісник», наукові щорічники «Рукописна та книжкова спадщина», «Наукові праці НБУВ», «Українська біографістика»; на власній поліграфічній базі друкуються й інші наукові видання співробітників, зокрема монографії, наукові каталоги, бібліографічні покажчики.

Характеризуючи роботу головних підрозділів Бібліотеки, ми зосередились, в основному, на діяльності Інституту книгознавства НБУВ. До початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну в кожному відділі Інституту працювало по 10 і навіть більше співробітників, що давало змогу на належному рівні обслуговувати читачів, поповнювати електронні каталоги, створювати наукові детальні друковані каталоги, забезпечувати належне зберігання фондів, проводити наукові дослідження раритетів та їх колекцій. З початком війни частина співробітників, на жаль, виїхала з України, і тим, хто залишився, працювати стало складніше. І не тільки тому, що фахівців поменшало, хоча і це також, але й постійна загроза Києву, бої на підступах до міста, окупація передмістя – Бучі, Ірпеня, Гостомеля на початку війни, і надалі часті повітряні тривоги, обстріли ракетами і дронами, руйнація житлових будинків, музеїв, бібліотек, лікарень, доріг, нищення енергоструктури. Коли взимку держава опинилась у темряві, електрики не було годинами – це ніяк не сприяло розвитку інформаційної й наукової справи, якісному обслуговуванню наших користувачів. Були перебої з водопостачанням і опаленням. Без електроенергії, зрозуміло, не працював інтернет, вийшов з ладу сервер з ресурсами історико-культурної спадщини, збивались налаштування ресурсів на порталі НБУВ. В таких умовах працювати, проводити наукові дослідження, якісно

обслуговувати читачів, продовжувати вести електронні каталоги нелегко, але Бібліотека продовжувала функціонувати.

У лекційному матеріалі значне місце було відведено розкриттю специфіки планування наукової роботи в рамках трирічних тем, характеристики окремих (найбільш вагомих) тем досліджень Інституту книгознавства. Так, у 2015 р. відділи Інституту продовжували розроблення тем, пов'язаних зі створенням електронних ресурсів на спеціалізовані фонди – стародруків, рідкісних та цінних книг XIX–XX ст., журналів XIX ст. і журналів української діаспори XX ст., плакатів, поштових листівок, нот, грамплатівок першого періоду звукозапису, мідних дошок українських друкарень XVII–XIX ст., історичних колекцій, що зберігаються у фондах відділів Інституту, а також цифрових колекцій книжкових пам'яток. Працювали також над об'єднанням ресурсів книжкових пам'яток у єдиний Державний реєстр національного культурного надбання України.

Упродовж 2016–2018 рр. Інститут розробляв тему «Історія книжкової культури України». Концепція теми полягала в тому, щоб через вивчення конкретних примірників, видань, колекцій розкрити діяльність певних друкарень, склад давніх бібліотек, збережених донині, і на цій основі показати динаміку розвитку книжкової культури того чи іншого періоду, регіону. Було наголошено на тому, що під книжковою культурою наші фахівці розуміють не лише історію видань, але й їхнє редакційно-видавниче, художнє оформлення, наявність ілюстрацій, що пояснюють текст, чи художніх оздоб, які прикрашають книгу, роблять її естетичною, можливо – шедевром поліграфії та бажаним предметом для збирання бібліофілами. Крім того, в цьому контексті вивчається, аналізується культура розповсюдження книг, у т. ч. культура ведення каталогів, а також культура користування книгами, тобто культура читання – завдяки маргінальним записам на полях давніх книг, печаткам старих бібліотек, екслібрисам тощо.

Результатом виконання цієї теми стала підготовка і публікація впродовж трьох років 10-ти окремих видань, зокрема каталогу кіноплакатів, тобто друкованих афіш кінофільмів, ґрунтовний опис яких дає змогу вивчати історію кіно; каталогу екслібрисів колекції рідкісних книг; 400 статей чи тез, 340 доповідей. Особливо була відзначена колективна монографія співробітників Інституту книгознавства «З історії книжкової культури України: дослідження ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського».

При характеристиці колективної монографії, присвяченій науковій діяльності відділів, що входять до складу Інституту книгознавства, було розкрито основні напрями досліджень Інституту. Детально аналізувалися її розділи про теорію та історію книгознавства, книгознавчу термінологію, книжкове пам'яткознавство як наукову дисципліну та практичну бібліотечну діяльність з рідкісними й цінними книгами або книжковими пам'ятками. Доповідка зупинилась на обґрунтуванні книжкового пам'яткознавства, здійсненому нею ще на початку 2000-х років у серії статей, монографії та в докторській дисертації, як окремого історико-книгознавчого напрямку роботи в бібліотеках з рідкісними та цінними книгами і відносно самостійної наукової дисципліни, що вивчає книжкові пам'ятки, тобто книги – пам'ятки історії та культури, або рідкісні і цінні книги.

Тема «Атрибуція та експертиза як складова дослідження книжкових та інших бібліотечних пам'яток: основи теорії та практика», яку розробляв Інститут книгознавства у 2019–2021 рр., виявилась не лише цікавою, теоретично привабливою, але й практично результативною. Серед вітчизняних видань XVIII – початку XIX ст. вдалося виявити кілька видавничих фальсифікатів, тому фахівцями було запропоновано відповідну мето-

дику дослідження стародруків з метою пошуку подібних підробок. Результатами виконання теми стала також публікація кількох фундаментальних бібліографічних монографій. Це, зокрема: монографія, присвячена Бердичівській друкарні босих кармелітів, що діяла у 1758–1844 рр. Книги тут видавалися латинським шрифтом, а належала друкарня одному з орденів католицької церкви. Аналогічна робота була присвячена історії Луцької домініканської друкарні. Такою є історія України: одночасно існували (і співіснують нині) католицька, православна, греко-католицька та інші церкви, які використовували в богослужінні і латинську, і старослов'янську, і староукраїнську мови.

Потужний науковий каталог «Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», підготовлений співробітниками відділу музичних фондів, містить 4000 бібліографічних описів музичних творів і народних пісень, пов'язаних з іменем Тараса Шевченка, видатного українського поета, письменника, художника. Отже, як наголосила доповідачка, поширення набув такий жанр наукових видань, як бібліографічна монографія, де першу частину книги займає наукове дослідження теми, а другу – детальний науковий каталог або відповідних видань, або конкретних примірників з фондів Бібліотеки. Прикладом такого жанру є і фундаментальна праця «Вільнюські Євангелія 1575–1644 рр. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис, альбом». Побачив світ також каталог додаткових відділів двох історичних зібрань під назвою «Supplement»: бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського «Regia» та бібліотеки Волинського (Кременецького) ліцею, які на початку XIX ст. зберігались у Кременецькому ліцеї поряд, а з часом були змішані. Укладачка каталогу, провівши відповідне історико-бібліотечнознавче дослідження, розділила їх і підготувала видання каталогів обох цих відділів. Науковці Інституту вивчають історію й інших давніх українських бібліотек, зокрема бібліотеки Києво-Печерської лаври, а саме особових бібліотек церковних ієрархів, монахів, що увійшли до її складу.

З огляду на те, що у фонді НБУВ зберігається багато давніх бібліотек, фахівці Інституту книгознавства почали готувати відповідні довідники-путівники про такі ресурси. Зокрема, вже вийшов друком путівник історичних бібліотек навчальних закладів Києва до XX ст. Готуються наступні випуски: особових (приватних) бібліотек, а також бібліотек релігійних установ – монастирів і закладів духовної освіти.

Видано друком також 3 бібліографічні покажчики за фондом відділу зарубіжної україніки. Два покажчики тематичні, присвячені різним питанням життя українців у Канаді, де вже понад 125 років існує потужна українська діаспора. Ще одне видання – це покажчик другого ступеня, бібліографія бібліографії, присвячена зарубіжній українці.

Що важливо, всі друковані видання останніх років співробітників Бібліотеки обов'язково представлені в електронній копії на порталі НБУВ у Репозитарії.

Нова наукова тема Інституту книгознавства, розпочата 2022 р., ще до нападу Росії на Україну, – «Українське книгознавство та книжкове пам'яткознавство: історія, теорія, практика». В рамках цієї теми науковці продовжують дослідження рідкісних та цінних книжок, історичних бібліотечних колекцій, і на цій основі реально формується сучасне українське книгознавство. Не зважаючи на небезпеку від ракетних обстрілів, Бібліотека продовжує приймати і обслуговувати користувачів, переважно науковців; вводяться нові описи книжкових пам'яток в електронні каталоги, створюються нові електронні виставки та інші електронні ресурси, наприклад, електронна колекція поштових листівок із зображеннями українських населених пунктів кінця XIX – початку XX ст.; анотована

база даних статей українських журналів діаспори першої половини ХХ ст. На сторінках відділів і самого Інституту книгознавства в соціальній мережі фейсбук розміщується інформація про бібліотечні заходи, про події книгознавчого життя.

У найближчих планах Інституту – випуск монографії з дослідження філіграней вітчизняних давніх книг; монографії з історії давніх українських бібліотек, зокрема бібліотек католицьких монастирів на території Правобережної України; з історії бібліотеки Київського комерційного інституту початку ХХ ст., а також монографій з історії друкованих плакатів і кіноплакатів. Таким чином, ми вивчаємо не лише ретроспективні книги, але й інші види видань: гравіровані портрети, плакати, листівки, ноти.

Крім наукової, видавничої діяльності, безпосередньої роботи фондами рідкісних і цінних книг, створення сучасних електронних каталогів і цифрових колекцій, співробітники Інституту книгознавства постійно організують книгознавчі читання, конференції, тематичні виставки книг як у читальних залах, так і електронні експозиції на порталі Бібліотеки.

За словами організаторів обох названих заходів, за відгуками в чаті YouTube, досвід книгознавців НБУВ, а для багатьох слухачів – досвід України в роботі з рідкісними й цінними книгами виявився цікавим і корисним. Саме це й було головною метою наших виступів: розповісти про наші здобутки, а вони дійсно є, і довести, що попри несправедливу загарбницьку війну Росії проти України, здійснюваний російським агресором тероризм, бібліотеки України, і Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського зокрема, продовжують виконувати свою місію. Крім подяки за інформацію, висловлену організаторами, наприкінці обох виступів ставилися питання, питання різні, від теоретичних, термінологічних, наприклад, щодо тлумачення англійською мовою терміна «книжкова пам'ятка», змісту поняття "книжкове пам'яткознавство" і до питань прагматичних – твори яких українських письменників варто прочитати. Проте найбільше питань надійшло від колег з Національної бібліотеки Аргентини. І майже всі вони були пов'язані з війною: які в Україні є можливості, зокрема в НБУВ, щодо фізичного збереження оригіналів рідкісних і цінних книг; чи плануємо ми оцифрування раритетів; чи є можливість відновити все пошкоджене війною; чи є допомога держави; і нарешті – чи ходять читачі під час постійних бомбардувань, до бібліотеки, чи це неможливо. Сподіваємось, наші відповіді на ці питання, які не потрібно пояснювати вітчизняним фахівцям, задовольнили латиноамериканських колег.

Адаптований виклад основних положень тексту нашої лекції підготовлено прес-службою НБУВ і оприлюднено в інтернет-просторі*.

Галина Ковальчук,
<https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>,
Researcher ID AAR-6965-2021,
докторка історичних наук, професорка,
директорка Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
e-mail: kovalchuk.nbuva@gmail.com

* Див.: Дослідження рідкісних і цінних книг в Інституті книгознавства НБУВ. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського* : вебсайт. URL: <http://www.nbuva.gov.ua/node/6229>.